

У підлітків з особливими потребами процес соціалізації відбувається досить специфічно. Цей процес може відбуватися успішніше за умов цілеспрямованої спеціально-організованої роботи соціального педагога у даному напрямку.

Список використаних джерел

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития / Под ред. К.С. Лебединской. – М.: Просвещение, 1989. – С.22-89.
2. Безруких М. Что могут родители сделать для того, чтобы сгладить у детей отрицательные последствия школьных трудностей? // Все для учителя. – № 8. – 1997. – С. 23-24.
3. Галецька І.І. Психологічні проблеми сім'ї з неповносправною дитиною // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименко. – К.:КПІ, 2001. – Т. III. – Ч. 3 – С 43-57.

The article is devoted to the socialization of young people with functional limitations. Social work with these young people provide their inclusion through the creation of special training conditions of adolescents in secondary schools. The comparative characteristics of the problem field of adolescents who are in high school and teenagers studying at home.

Keywords: adolescents with functional limitations, social worker, disabled, and socialization.

Отримано 13.6.2013

УДК 376.015-056.262

С.В.Федоренко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ТИФЛОПСИХОЛОГІЇ

У статті простежено процес становлення та розвитку вітчизняної тифлопсихології, представлено його у вигляді ретроспективного аналізу, показано внесок українських учених минулого (К.Ф. Лейка, О.М. Щербини, І.С. Моргуліса, Н.С. Царик, І.П. Чигринової та ін.) та сучасності (Є.П.Синьової та її наукової школи, В.В.Кобильченка, С.О.Покутневої та ін.), в розвиток теорії та практики тифлопсихології; розкрито значення створення в Україні науково-дослідних центрів

(Науково-дослідного інституту дефектології, лабораторії тифлопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки, кафедри тифлопедагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова) для розвитку вітчизняної тифлопсихології.

Ключові слова: тифлопсихологія, становлення, розвиток, наука, особи з порушеннями зору, кафедра тифлопедагогіки, лабораторія тифлопедагогіки.

В статті прослідкований процес становлення і розвитку отечественної тифлопсихології, представлено її в формі ретроспективного аналізу, показано вклад українських учених минулого (К.Ф. Лейка, А.М. Щербини, І.С. Моргуліса, Н.С. Царик, І.П. Чигринової і інших) і сучасності (Е.П. Синевої і її наукової школи, В.В. Кобыльченка, С.А. Покутнєвої і інших) в розвиток теорії і практики тифлопсихології; розкрито значення створення в Україні науково-дослідницьких Центрів (Науково-дослідницького інституту дефектології, лабораторії тифлопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки, кафедри тифлопедагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова) для розвитку отечественної тифлопсихології.

Ключевые слова: тифлопсихология, становление, развитие, наука, лица с нарушениями зрения, кафедра тифлопедагогіки, лаборатория тифлопедагогіки.

Сучасна теорія та практика навчання й виховання дітей з порушеннями зору вимагає впорядкування власної історичної спадщини. Для того, щоб мати можливість свідомо і зважено проаналізувати її досягнення, необхідно добре знати і мати чітке уявлення про вже існуючі дослідження як тифлопедагогіки, так і тифлопсихології, оскільки нехтувати їх здобутками для розвитку вітчизняної тифлопедагогіки неприпустимо. Виходячи з таких міркувань, значний інтерес представляє вивчення науково-методичних надбань видатних українських тифлопсихологів, починаючи з ХІХ ст.

Першими розробниками теорії тифлопсихології в Україні були вчителі та інспектори училищ для сліпих. Одним із них став Кіндрат Федорович Лейко (1860–1921 рр.) - інспектор Харківського училища для сліпих дітей (1894-1908 рр.). Йому довелося розробляти теоретико-методичні основи української тифлології, оскільки освіта сліпих у той час була справою новою і складною не тільки в Україні, а й за кордоном.

Внесок К.Ф. Лейка в становлення української тифлопсихології неможливо переоцінити. На основі власних спостережень він першим серед учених, які проводили дослідження в цьому напрямку, виділив і

описав три психологічних типи незрячих (слуховий, дотиковий і моторний) [3]. Характеризуючи дані типи поведінки, К.Ф.Лейко описував усі поведінкові факти на конкретних прикладах та особах.

Розглядаючи психологію людини, К.Ф.Лейко порівнював звички людини з нормальним зором та незрячої. У результаті цих зіставлень ним було виділено наступні види звичок [4, с. 5-6]: фізіологічні; психологічні; народні.

У своєму дослідженні К.Ф.Лейко класифікував звички незрячих людей на такі три групи: звички, які мають суто рефлексорні якості: механічні, що відносяться до сфери мимовільних рухів (цей розряд звичок здебільшого спадковий); звички, що слугують для підтримки власне життя індивіда – егоїстичні, вони набуваються частими вправами, але у спадок не передаються (такі звички набуваються особисто індивідуумом); звички вищого порядку – альтруїстичні – створюються розумними істотами з метою служіння загальній меті. Звички такого порядку ніколи не переходять у суто механічні, вони реалізуються людиною за участю свідомості [4, с. 5].

К.Ф.Лейко зазначав, що сліпі більш схильні жити звичками, ніж зрячі. Він вказував, що сліпі діти створюють самі собі звички, яких потім притримуються протягом усього життя [4, с. 9]. Вихователі, які порушують своїми вказівками звички сліпих вихованців, викликають в останніх невдоволення. На основі своїх тифлопсихологічних спостережень К.Ф.Лейко вибудував чітку систему виховання незрячих.

Аналіз наукової діяльності К.Ф.Лейка засвідчив, що його наукові доробки, проекти стали класичними для тифлопедагогів усього світу.

Одним із найбільш відомих тифлологів на початку становлення української школи тифлопсихологів був незрячий учений Олександр Мусійович Щербина (1874–1934 рр.).

О.М.Щербина був стурбований неправильним поглядом на сліпих широких верств населення. Ще в 1903 році, коли він був студентом Київського університету, щоб привернути увагу громадськості до незрячих, Олексій Мусійович написав статті в київських газетах про психологічні та побутові проблеми сліпих [2, с. 56].

Багаторічна полеміка професора О.М.Щербини з письменником В.Г.Короленком (автором "Сліпого музиканта") мала величезну популярність у тогочасному суспільстві. Характеризуючи психічний стан сліпого героя роману, Олександр Мусійович зробив висновок про те, що відсутність зору, створюючи величезні труднощі в повсякденному житті, сама по собі не позбавляє людини широких інтересів, тим самим даючи тисячам незрячих надію на освітню та соціальну інтеграцію. Це дослідження стало вагомим внеском у тифлопсихологію. Воно показало першочерговість соціальних факторів у компенсації сліпоти, визначило деякі особливості психічного розвитку

сліпонароджених дітей, особливості емоційних реагувань та станів в умовах сліпоти [2].

Наукові публікації Олександра Мусійовича, втілені у безперервній боротьбі за науку, дають нам право поставити його ім'я поряд з іменами великих українських учених.

Розвитку вітчизняної тифлопсихології сприяло відкриття у 1930 році в Харкові Інституту фізичної дефективності. На той час це був єдиний в Україні науковий заклад, який різнопланово вивчав дітей з психофізичними вадами, зокрема незрячих. Але час його активної науково-практичної діяльності припав на етап насаджування командно-адміністративної системи господарювання та переходу педагогіки до формально-схоластичного навчання і заполітизованості. Цим було завдано непомірної шкоди українській дефектології взагалі та тифлології зокрема і загальмувало її поступ на тривалий період.

У 1945 році в Києві було засновано Науково-дослідний інститут дефектології Міністерства освіти УРСР, що став на той час єдиним у республіці науковим закладом, співробітники якого досліджували широке коло питань, пов'язаних з вивченням психології осіб з порушеннями зору.

Наукові дослідження з питань розвитку, навчання та виховання дітей з порушеннями зору в цей період проводив сектор тифлопедагогіки, яким керував А.С.Ганджії. Наукові працівники сектора разом із тифлопедагогами-практиками Київської, Харківської та Львівської шкіл для сліпих (Т.А.Гроза, І.Ф.Кучук, П.Г.Мельников, Н.І.Правдіна, М.Г.Уманова та ін.) вивчали та узагальнювали передовий педагогічний досвід навчання, виховання та розвитку дітей з порушеннями зору.

У 1955 році Науково-дослідний інститут дефектології був реорганізований у відділ дефектології при Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР [6, с. 77]. Науковці відділу дефектології в ті роки проводили експериментальні дослідження питань сенсорного виховання незрячих учнів, конкретизації їх уявлень, особливостей процесу навчання, виховання, позакласної роботи в школах для дітей з порушеннями зору, ефективних способів організації навчально-виховного процесу в цих закладах та ін. Однією з найважливіших проблем, вирішенням котрої займалися науковці-тифлопедагоги, стало забезпечення педагогічного керівництва процесами корекції та компенсації в навчанні й вихованні учнів спеціальних шкіл для дітей з порушеннями зору [6, с. 77-78].

Одночасно зі створенням відділу дефектології при Науково-дослідному інституті психології УРСР було організовано відділ спеціальної психології, який очолила український дефектолог-сурдопедагог Августа Миронівна Гольдберг (1913-1985 рр.). До відділу спецпсихології на посаду науковця з питань тифлопсихології було

переведено Т.А. Грозу – колишню аспірантку НДІ дефектології, яка працювала тут до 1959 року.

Науковий працівник сектору тифлопедагогіки Науково-дослідного інституту дефектології УРСР Ніна Іванівна Правдіна розробляла питання конкретизації уявлень у сліпих, використання залишкового зору в навчальному процесі, елементи політехнізації на уроках арифметики в молодших класах школи для сліпих, схему педагогічної характеристики дітей з порушеннями зору.

Важливу роль у розвитку тифлопсихології як науки в Україні зіграла Тетяна Аркадіївна Гроза (1927-2010 рр.), яка досліджувала питання ефективного використання наочності в навчальному процесі сліпих, особливостей їх відчуття та сприймання слів і різних предметів навколишньої дійсності [7, с. 84].

Науковий співробітник відділу дефектології Ніла Савівна Царик (1926-1974 рр.) досліджувала питання зв'язку навчання з життям у школах для сліпих дітей, особливості уявлень про живу природу, проблеми читання, письма і сенсорного розвитку дітей з порушеннями зору, засоби компенсації взаємодії сліпих з навколишнім світом. Дослідженнями, проведеними Н.С.Царик, були виявлені можливості сприймання сліпими об'єктів живої природи, а також встановлена залежність формування уявлень про навколишнє середовище від характеру дотикового сприймання. Найбільш ефективними для розвитку уявлень незрячих вона вважала наочно-дійові практичні методи навчання. Що стосується знайомства незрячих з живими об'єктами, то дослідження показало наявність страху у сліпих учнів під час їх обстеження, подолання якого потребує умілого керівництва пізнавальними інтересами для розвитку пізнавальних потреб сліпих дітей [1].

У 1974 році на базі Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР за ініціативи та фінансової підтримки Центрального правління Українського товариства сліпих було створено лабораторію тифлопедагогіки, яку очолив провідний український фахівець у галузі тифлопедагогіки, доктор педагогічних наук, професор Ілля Семенович Моргуліс (1928-2010 рр.).

Ілля Семенович вів в Україні дослідження важливих проблем соціально-економічного і психологічного статусу інвалідів зору та їх трудової реабілітації. Він визначив основні напрями, шляхи та засоби підготовки незрячих до активної самостійної діяльності в умовах сенсорної депривації і розробив системний підхід до реалізації завдань трудової та медичної реабілітації інвалідів зору.

І.С. Моргуліс у своїх роботах вказував на необхідність врахування індивідуальних та типологічних особливостей кожної дитини з метою діагностики її навчальних можливостей і на цій основі розробки програм корекції відхилень у розвитку. Він наголошував, що потрібно

використовувати сенсорний досвід дітей з порушеннями зору в боротьбі з вербалізмом мовлення та формалізмом їхніх знань.

У 1984 році І.С. Моргуліс захистив докторську дисертацію, де виклав науково обґрунтовану систему корекційно-виховної роботи на основі посилення педагогічного керівництва формуванням в учнів способів компенсації сліпоти та корекції відхилень в їхньому розвитку. Розроблені ним теоретичні положення стали методологічною основою багатьох тифлологічних досліджень його учнів та послідовників.

Загально визнаним є внесок І.С. Моргуліса в дослідження когнітивних здібностей дітей з сенсорними недоліками. Він неодноразово відмічав, що у дітей з порушеннями зору необхідно розвивати сенсорний досвід, дотик, повинна бути здійснена інтелектуалізація навчально-пізнавальної діяльності та посилене педагогічне керівництво пізнавальною діяльністю дітей [5].

Лабораторія тифлопедагогіки за роки свого існування виховала еліту української тифлопедагогіки (С.О. Покутнева, Т.П. Свиридюк, Є.П. Синьова, Н.С. Царик, І.П. Чигринова та ін.).

Науковий співробітник лабораторії тифлопедагогіки Чигринова Ірина Павлівна досліджувала питання психолого-педагогічних основ розвитку образного мислення дітей зі зниженим зором, формування та вербалізації їх чуттєвого досвіду, шляхи удосконалення пізнавальної активності на уроках мови і літератури в школах для дітей з порушеннями зору.

Світлана Олексіївна Покутнева розпочала свою наукову діяльність у складі лабораторії в 1983 році. Її цікавили питання розвитку пізнавальної активності слабозорих дошкільників, їх уявлень.

Помітний внесок у розвиток теорії та практики тифлопсихології зробила Тетяна Павлівна Свиридюк, яка встановила, що високий пізнавальний інтерес пом'якшує труднощі зорового сприймання й полегшує навчальну діяльність учнів з порушеннями зору та розробила психолого-педагогічні основи формування інтересів у цих дітей.

Лідером сучасної тифлопсихології в Україні є кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри тифлопедагогіки НПУ імені М.П. Драгоманова, президент Асоціації тифлопедагогів України Євгенія Павлівна Синьова. Основні напрями її досліджень: соціально-психологічні аспекти соціалізації інвалідів зору, психологічні особливості людей з порушеннями зору, вікова специфіка розвитку особистості при важких порушеннях функцій зору, підготовка кадрів тифлопедагогів в Україні.

Кандидатська дисертація Є.П. Синьової стала першою в тифлопсихології спробою експериментального вивчення соціально-психологічних аспектів соціалізації інвалідів по зору.

У 90-х рр. ХХ ст. українські вчені-дефектологи зосередили свої дослідження на питаннях, які мали сприяти розбудові національної

системи спеціальної освіти, оновленню її змісту, розробці державних стандартів спеціальної освіти тощо. Реформування системи освіти осіб з порушеннями зору потребувало глибокого та якісного наукового забезпечення. Це зумовило посилення ролі тифлології як науки, консолідацію діяльності вчених-тифлопедагогів та тифлопсихологів для проведення спільних наукових досліджень та ін.

З метою ефективного наукового забезпечення теоретичних і методичних засад розвитку дефектології в Україні 24 листопада 1993 р. у структурі Академії педагогічних наук України було створено Інститут дефектології (з 2001 року – Інститут спеціальної педагогіки).

Як самостійний підрозділ Інституту спеціальної педагогіки з 1994 року функціонує лабораторія тифлопедагогіки, яка є науково-дослідним центром з розробки проблем теорії та практики навчання, виховання, соціалізації та соціальної адаптації дітей дошкільного та шкільного віку з глибокими порушеннями зору.

Очолила лабораторію кандидат педагогічних наук Вавіна Людмила Сергіївна. На цій посаді вона працювала до 2009 року.

Наразі очолює лабораторію кандидат педагогічних наук І.М.Гудим. Коло її наукових інтересів становлять проблеми дошкільної тифлопедагогіки та тифлопсихології; питання емоційного та соціально-перцептивного розвитку дошкільників з порушеннями зору; невербальна поведінка дітей з порушеннями зору.

Серед ветеранів лабораторії В.В.Кобильченко, який у своїх дослідженнях визначив шляхи корекції особистісних труднощів спілкування як соціальної взаємодії слабозорих підлітків, розкривши особливості їх самосвідомості, а також обґрунтував теоретико-методичні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору. У коло його наукових інтересів входять психологія школярів молодшого та середнього шкільного віку з глибокими порушеннями зору, оптимізація соціальної взаємодії підлітків з порушеним зором, психологічний супровід молодших школярів з особливими потребами, теорія та методика групової та індивідуальної психокорекційної роботи з дітьми шкільного віку, які мають порушення психофізичного розвитку.

Молодий науковий співробітник лабораторії тифлопедагогіки К.С.Довгопола цікавиться проблемами формування в учнів з порушеннями зору самооцінки.

Наукове дослідження, проведене О.П.Таран, стосувалося формування Я-концепції у дошкільників з порушеннями зору. Особливості формування Я-тілесного, Я-реального у незрячої молоді вивчав Є.А.Клопота.

Визначною подією в історії української тифлології стало створення 1 квітня 1998 року на дефектологічному факультеті Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова кафедри

тифлопедагогіки. Очолила кафедру кандидат психологічних наук Синьова Євгенія Павлівна.

Є.П. Синьова є автором ряду підручників та навчальних посібників серед яких, зокрема, такі: "Тифлопсихологія", "Методика викладання психології дітей з сенсорними порушеннями у вищих педагогічних навчальних закладах освіти", "Взаємостосунки в колективах осіб з глибокими порушеннями зору" та ін. Вона ініціювала видання фахового наукового збірника наукових праць "Соціально-психологічні проблеми тифлопедагогіки".

Теоретичні положення, педагогічні висновки, практичні поради Є.П. Синьової набули на сучасному етапі розвитку національної спеціальної освіти особливої актуальності з огляду на інтеграційні процеси в організації навчання, виховання, реабілітації та соціалізації осіб з порушеннями зору.

З ім'ям Є.П.Синьової безпосередньо пов'язане становлення та розвиток тифлопсихології в Україні. Вона порушила багато актуальних питань, які в подальшому успішно розробили науковці України та інших країн.

Науковою школою Є.П.Синьової велася активна робота по вивченню актуальних тифлопсихологічних проблем. Зокрема, дисертація Г.Ю. Мустафаєва була пов'язана з проблемою мотиваційного забезпечення навчальної та трудової діяльності сліпих дітей та особливостям їхньої поведінки в системі суспільних відносин. І.М.Некрасовою вивчався вплив розвитку вольових якостей слабозорих дошкільників на особливості емоційної сфери. Вивчення соціально-психологічних проблем тифлопедагогіки було продовжене Т.М. Гребенюк, яка розкрила цілісну картину соціально-психологічних особливостей адаптації студентів-інвалідів по зору до умов навчання у вищому навчальному закладі при отриманні професії тифлопедагога. Дослідження Ю.В.Тімакової присвячені вивченню психологічних особливостей самосвідомості особистості пізньоосліплених осіб та детермінант впливу на їх виникнення. Розвиток уваги у слабозорих дітей вивчала І.О. Сасіна, яка запропонувала авторську методику підвищення якості слухової та зорової уваги у зазначеної категорії дітей. Формуванню позитивної Я-концепції та полегшенню процесу соціалізації учнів з порушеннями зору присвячене дослідження С.Б.Власенко "Особливості формування образу фізичного Я у сліпих дітей молодшого шкільного віку".

Таким чином, аналіз наукових праць вітчизняних тифлологів показав їх непересічне значення для формування зорово депривованої особистості. Вивчення науково-педагогічної літератури та архівних джерел дозволяє стверджувати, що становлення тифлопсихології як науки в Україні починається з кінця ХІХ ст., і пов'язане з виникненням

перших шкіл для незрячих та необхідністю вивчення психологічних особливостей цієї категорії дітей з метою розробки спеціальних методик їх навчання, виховання та подальшої соціалізації. Протягом ХХ століття була сформована система знань про психологічні закономірності та особливості розвитку зорово депривованих осіб. Сучасні тифлопсихологічні дослідження спрямовані на формування особистості людини з порушеннями зору.

Список використаних джерел

1. Гроза Е.П. Зі століття в століття (Данина світлої пам'яті талановитому тифлопедагогу – Нілі Савівні Царик) / Теорія і практика тифлопедагогіки. Інформаційний бюлетень Всеукраїнської громадської організації "Асоціація тифлопедагогів України". – 2011. – № 5. – С. 56-58.
2. Кулик Л.Г. Внесок О.М.Щербини у становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки: дис... канд. пед. наук: 13. 00.03. – К.: Інститут спеціальної педагогіки АПН України, 2006. – 195 с.
3. Лейко К. К психологии слепых / Слепец. – 1908. – № 4. – С. 61-65.
4. Лейко К. Письмо в редакцию / Слепец. – 1906. – № 6. – С. 108.
5. Моргулис И.С. Организация коррекционно-воспитательного процесса в школе слепых. Часть первая. – К.: Украинское общество для слепых, НИИ педагогики УССР, 1991. – 112 с.
6. Свиридчук Т.П., Гроза Т.А., Ранська Т.І. Нариси з історії тифлопедагогіки на Україні. – К.: Знання, 1999. – 102 с.
7. Спеціальна педагогіка: понятійно-термінологічний словник / за ред. В.І.Бондаря. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 436 с.

The article traces the formation and development of domestic tyflopsychology, presented it as a retrospective analysis shows the contribution of Ukrainian scientists past (K.F.Leyko, O.M.Scherbyna, Y.S.Morhulys, N.S.Tsaryk, Y.P.Chyhrynova and second) and present (Ye.P.Synova and its scientific school V.V.Kobylchenko, S.O.Pokutnyeva etc.), in the development of the theory and practice tyflopsychology; disclosed value creation in Ukraine of research centers (Research Institute of Defectology, laboratories tyflopedagogic Institute of Special Education, Department tyflopedagogic National Pedagogical M. Dragomanov University) for the development of national tyflopsychology.

Keywords: tyflopsychology, formation, development, science, people with visual impairments.

Отримано 15.6.2013